

EKREM ČAUŠEVIĆ
(Zagreb)

„ONU SUZ ETTİRMEK İCİN BİR ZANAAT VEREİM”
- NEKA ZAPAŽANJA O LEKSIKU LATINIČNIH TEKSTOVA
NA TURSKOM JEZIKU - ¹

Prof. dr. Vanči Boškovu u spomen.

Već i samo spominjanje starih rukopisa, pa čak i štampanih knjiga koje su evropski autori svojedobno pisali latiničnim pismom na turskom jeziku, povezuje se najprije s problemom korištene transkripcije i s teškoćama fonološke rekonstrukcije teksta, odnosno idioma na kojemu je pojedini autor zapisao ili sastavio svoje djelo. Tek se nakon toga, nesumnjivo sa stanovitim olakšanjem, može preći na morfologiju i sintaksu, tj. jezične razine čija je transparentnost kudikamo veća i koje se stoga relativno lakše mogu znanstveno obraditi. No postoji još jedan problem s kojim se istraživač starih tekstova nužno mora suočiti, a o kojemu se gotovo nikad zasebno i ne govori: problem leksika.² U ovom kratkom prilogu želim se osvrnuti upravo na njega.

U svojoj već glasovitoj studiji o Illésházyjevu rukopisu (*Dictionarium turcico-latinum. Viennae 1668.*), jednom od relativno rijetkih izvora za

¹ Riječ je o tekstovima (rječnicima i gramatikama) franjevačkih svećenika, pohranjenim u franjevačkim bibliotekama i samostanima. Njih je Vančo Boškov obradio u svome *Katalogu turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1988.). Na jezičnoj analizi tih tekstova radim već duže vrijeme, a od marta ove (2000.) godine i u sklopu projekta *Handschriftliche Grammatiken der türkischen Sprache aus Bosnien und Herzegowina, 19. Jh.* (Rukopisne gramatike turskog jezika iz Bosne i Hercegovine, 19. st.), koji finansira A. von Humboldt-Stiftung iz Bonna. Ovom prilikom zahvaljujem se Zakladi, Seminaru za turkologiju Univerziteta u Göttingenu (*Seminar für Turkologie und Zentralasienkunde*), koji mi je ukazao gostoprimstvo i pružio sve uvjete za rad, te prof. dr. Milanu Adamoviću, vrsnom znalcu latiničnih rukopisa, čije su mi sugestije bile od velike pomoći.

² Osim, valjda, u napomenama.

pročavanje starijega razdoblja balkanskih dijalekata turskoga jezika, a prije svega idioma za koji se već ustalio termin „bosanski turski“ (Bosnisch-türkisch), mađarski turkolog J. Németh iznosi lucidna zapažanja o problemu leksika: „Što se tiče značenja“, piše Németh, „naravno da sam nastojao dati ona koja su u Mađarskoj bila u upotrebi. Nije uvijek bilo lako utvrditi ta značenja, zato ih često i ne dajem - neka korisnik na temelju navedenih dokaza sam prosudi o njima. Zar bih, povodeći se za Tarama Sözlüğü, riječ *satic*’i ‚cupidenarius‘ jednostavno trebao prevesti kao ‚prodavač‘? Jedva da bi to bilo ispravno. Je li *satic*’i ‚pripravljajući‘ ili pak ‚prodavač slastica‘, kako to dade naslutiti latinsko značenje u našem izvoru? Treba li prijevod ‚streetpeddler‘ kod Redhousa uzeti kao polazište u određivanju značenja te riječi? Je li *sigirc*’i (‚bubulcus‘) ‚tjerač volova‘ ili ‚čuvar krava‘? Ima na stotine sličnih slučajeva, na kojima se često može počinuti pogreška. Navođenje značenja često ima slučajan karakter. Je li *tazi* uistinu ‚lovački pas‘, kako to želi dotični suautor našeg rukopisa, ili je zapravo ‚hrt‘? Često sam iz različitih rječnika navodio dokaze koji pri određenju značenja mogu dati izvjesno pojašnjenje. Prijevodi poput *mufti* ‚der Papst‘, *kaz-aşç*’er ‚cardinalis‘, *ianicsaraga* ‚elector‘ ne daju puno povoda za glavobolju“.³

Navedeni citat daje povoda za neke opservacije o turskom leksiku u latiničnim tekstovima iz Bosne i Hercegovine. No najprije valja kazati da su ti tekstovi pisani na jeziku koji na svakoj razini odaje nenativnog govornika. Dakako, najviše u sintaksi i leksiku: obje te razine naprosto boluju od kalkova. Evo nekolicine takvih primjera iz rukopisa br. 14⁴: (542b) *liturjaja işit-* (dat.!) [odslušati misu]⁵; (510b) *liturjaja chizmet et-* (dat.!) [služiti misu]; (542a) *Turkçe sojlemeghy bana ögretty*. [Naučio me govoriti turski.]⁶; (542b) *o tobe olmadan evvel* [prije nego se pokajao]⁷; (482b) *ettür bize bir çimbur* [Daj nam napraviti čimbur!] itd. I u rukopisu br. 8 imamo slične primjere: (325a) *ötiler için Allaha jalvar-* [moliti se Bogu za mrtve]⁸, (323a) *dunjaje ko-* [stvoriti]⁹, (321a) *dunjaden çyk-* [umrijeti]¹⁰ itd. Kad su prepoznatljivi, kao

³ J. Németh, Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert. Budapest 1970., str. 145-146.

⁴ Navodim bibliotečki inventarni broj rukopisa. Budući da se taj broj podudara s brojem što ga Bošković navodi, svi podatci o rukopisu mogu se saznati iz njegovog Kataloga.

⁵ Prijevodi na talijanski, kao i potcrtani prijevodi na naš jezik, pripadaju autoru turskoga teksta. Moji prijevodi navođeni su u uglatim zagrada.

⁶ Gl. *söyle-* ‚reći, govoriti‘ namjesto glagola *konus-* ‚razgovarati; govoriti (strani jezik)‘ dosljedno je korišten u cijelom tekstu. Autor ih očito brka stoga što naš glagol ‚govoriti‘ pokriva i jedno i drugo značenje.

⁷ Namjesto *töbeye gel-*.

⁸ Jedva da treba napominjati kako do zamjene glagolâ *dua et-* (‚moliti se Bogu‘) i *jalvar-* (‚moliti, preklinjati‘) dolazi pod utjecajem našeg jezika.

⁹ Namjesto *yarat-*.

što je to slučaj s gornjim primjerima, ti kalkovi ne prave poteškoće. Ali, gdje kada je, upravo zbog snažne interferencije dvaju jezika, stupanj nerazumljivosti teksta toliki da je teško dokučiti što je autor htio reći. Na takvim mjestima turkolog se mora zapitati kad prestaju osobitosti jednog dijalekta, a počinju neznanje i nekompetencija nenativnog govornika.

Kako smo već vidjeli, Németh je pisao o poteškoćama s kojima se suočavao u vrijeme rada na glosaru danas nepostojećeg turskog dijalekta iz južne Ugarske. Riječ je o suženju, odnosno proširenju značenja nekih općeosmanskih riječi. Tu ću osobitost obilježiti brojem (1).¹¹ Kad su u pitanju tekstovi bosanske pipadnosti, tomu pridodajem još i: (2) „terminologiziranje“ turskih apelativa; (3) prekomjerno korištenje tuđica; (4) uporabu dijalektalizama. Svi ti slučajevi mogu se potkrijepiti i primjerima iz konkretnih tekstova.

Ad 1: Pođimo od primjerâ iz inventarnog br. 14: (513a) *Sattughun /sattujun/ ajvani gordum*. Da nema latinskoga prijevoda, teško da bismo spoznali problem. Naime, iz njega je razvidno da riječ (*h*)*ayvan* označava jedinku konkretne životinjske vrste. Čak i s tim podatkom teško je zaključiti o kakvoj je životinji riječ. Autorov prijevod "Vidi equum, quem vendidisti" [Vidio sam konja kojeg si prodao.] otkriva nam da je riječ o - konju!¹² Je li po srijedi previd, ili je ta riječ, osim u općem ("životinja"), u Bosni korištena i u posebnom značenju ("konj")? Novi primjer, (513a) *Bir ajvan alduguni işittum*. "Andivi, quod emeris equum" [Čuo sam da si kupio konja.], otklanja svaku sumnju: riječ (*h*)*ayvan* korištena je u bosanskom turskom i u značenju „konj“. I u ostalim (na latinski neprevedenim) primjerima riječ (*h*)*ayvan* može se shvatiti na isti način: (545b) *Ajvanum jogh iken niçiün bana zor edersyn?* [Zašto me prisiljavaš kad nemam konja?].¹³ No, dalje ne ide tako lako. Nad primjerima (462a) *g'üzel hajvan* i (478b) *Kaç türlü ajvan var? Od koliko varsti...*¹⁴ moramo se domišljati: „konj“ ili - ipak - „životinja“? U slučaju (472b) autor teksta otklanja svaku dvojbu: *Ana nispeten sen ajvan sin*. "Respectu illius tu animal..." [U odnosu na njega ti si životinja.]. U globalu

¹⁰ Namjesto (*bu*) *dünyadan göç* -.

¹¹ Značenjsko i uporabno izjednačavanje terminâ kojima se u dvama jezicima imenuju različite civilizacijske, vjerske i dr. realije (npr. mufti ,der Papst', sic!) relevantno je s kulturološkog, a ne s lingvističkog aspekta.

¹² Zbrci doprinosi činjenica da je u tekstu korištena i riječ *at* „konj“: (499a) *O adam gordum ki ana atumi verdum*. [Vidio sam čovjeka kojem sam dao svoga konja.]; (465b) *Benum at senun atdan g'üzel dür*. [Moj je konj ljepši od tvoga.]; (464b) *Ne kadar verdum bu at içiün?* [Koliko si dao za ovoga konja?] itd.

¹³ (dat.) *zor et-* (sic!) namjesto (ak.) *zorla-* !

¹⁴ Tri tačke naznačuju da je prijevod nedovršen, što nije rijedak slučaj u ovim tekstovima. Autorove prijevode na naš jezik navodim u izvornom obliku.

gledajući, u rukopisu br. 14 riječ (*h*)*ayvan* korištena je kudikamo češće u specifičnom ("bosanskom") negoli u svome osnovnom značenju ("životinja"). Čak i kad nisu prevedeni, primjeri poput (513b) *Bir ajvan sattug'ini bir adam dugduguni işittum*. daju nam naslutiti da je riječ o (nekom) konju. Međutim, o tome ko je prodao konja, ko je to čuo i ko je koga tukao - može se samo nagađati. O sintaksi ipak drugom prilikom!¹⁵

Sličnih je primjera mnogo. U Slovnici anonimnog autora (stari inv. br. 4, novi 19572), navedeno je značenje turske riječi (5b) *sürü* : četa. Iza toga slijedi primjer *Sürüsü çajra çikti*. Njegova četa na polje izašla. U turskim rječnicima nema potvrde da je ta turska riječ imala kakvog drugog značenja osim uobičajenih: „stado, krdo, čopor, jato i sl.; gomila“. Je li riječ *sürü* u Bosni korištena i u značenju *četa*, ili je ta naša riječ imala još kakvo (arhaično, dijalektalno i sl.) značenje? Da nam ni prijevod katkada ne koristi, pa ni onaj na našem jeziku, svjedoči i primjer naveden uz riječ (19b) *dogru*: uprav. On glasi: *bej ogluna doghru*, a prijevod - prama Peri! Upravo tako! Jasno, ni turski ni bosanski frazeologizam (?) nije bio od velike pomoći. Prvi nije ovjeren u turskim, a drugi u rječnicima hrvatskog / srpskog / bosanskog jezika.¹⁶ Zanimljivi su i sljedeći primjeri: (25a) *Nereje ghidersin?* Kud idješ ti? - *Ovaja*. U selo (sic!). Pitanje kojim se putovima došlo do širenje značenjskog polja turske riječi *ova*¹⁷ ostaje otvoreno.

Ad 2: Nerjetko je prevoditelju na turski jezik ponestajalo stručnih termina, posebice onih koji su se ticali drukčijih vjerskih, civilizacijskih, kulturnih i dr. tekovina. U takvim slučajevima on je posezao za jednim od mogućih rješenja: „terminologiziranjem“ pojedinih apelativa. Dakako, stari autori (obično) ne govore o terminima koje koriste, nemaju terminoloških glosara, ne daju dodatnih objašnjenja. Ukoliko uz apelativ „promoviran u termin“ ne stoji prijevod na talijanski ili latinski (vid. niže), takav se tekst može učiniti i nerazumljivim i nesuvislim. Evo primjera iz rukopisa br. 8: (325a)

Süval: *Ğennete jetişmek için ne lazıym dır?*

Gevab: *Chunnerler, ve eji ameller.*

S: *Kaç humerler¹⁸ var?*

Ğ: *Bu: münislik¹⁹, ğömertlik, paklik, sabyrlyk²⁰, ittidal²¹, muhabbet, ibadet, adalet, ghajret, bikirlik, müttülük.²² Bu amelleri bilmesi, ve sykke etmesi borğumuzdur.²³*

¹⁵ Može biti da je autor naveo dva primjera (dvije moguće objekte dopune s istim predikatom), ali da je nepažnjom izostavio zarez nakon *sattug'ini*, dakle: „Čuo sam da je prodao konja; (čuo sam) da je istukao nekog čovjeka“.

¹⁶ Moguće je čak da autor prevodi primjer s maternjeg na turski jezik!

¹⁷ = „poljana, polje; čistina, ravnica“.

¹⁸ Tj. Kaç hüner var?

Nakon što gornji ulomak više puta pažljivo pročita, turkolog će posegnuti za rječnicima kako bi („još jednom“) provjerio šta sve može značiti riječ *hüner*. Uzalud! Prikladna značenja neće naći. Budući da se radi o katoličkome katekizmu, jedino je rješenje pokušati uporediti izvorni tekst (ako postoji!) s tekstom koji je autor, s više ili manje uspjeha, preveo na turski. Izvorni tekst upućuje na ovakav prijevod:

-Što je potrebno za raj?

-Kreposti [sic!, *hüner*!] i dobra djela.

-Koliko ima kreposti?

-To su: druželjubivost, darežljivost, čistoća, trpljenje, suzdržanost, ljubav, bogobožnost, pravednost, marljivost, nevinost, pokornost. Dužni smo te kreposti znati i stalno ih se pridržavati.²⁴

Na isti način kao i *hüner* „terminologizirani“ su i: (325a) *divan* [Božiji sud], (*mahsuz*) *divan* ~ (*mahsuz*) *šeraat*²⁵ [Božiji sud u momentu pojedinačne smrti], (322a) *nur* [Božija zapovijed] itd. Istoj skupini (vjersko nazivlje) treba pribrojiti i ove kalkove: (324a) *tabiet tembihleri* [zapovijedi naravi]²⁶, (324b) *g'öje doghru ferjat eden g'ünahler* [grijesi koji vape prema nebu?]²⁷, (325a) *insanyň acharleri* [posljednje stvari čovjeka]²⁸ itd.

Ad 3: U oskudici stručnih termina na turskom jeziku prevoditelj može posegnuti i za posuđivanjem iz drugih jezika.²⁹ Dok su ti jezici evropski, situacija je „manje bolna“. Ali, u netom citiranim tekstovima katoličke sadržine izranjaju i riječi kojih je porijeklo teško odrediti. Traganje za jezikom izvornikom, nerijetko otežano zbog glasovnih promjena u jeziku posredniku,

¹⁹ Tj. munislik.

²⁰ Tj. sabir.

²¹ Tj. itidal.

²² Tj. mutilik.

²³ Tj. Bu amelleri bilmek ve sık sık uygulamak borcumuzdur.

²⁴ Za molitve i katolički nauk korištena su dva izvora: a) Molitvenika fra Andela Nuića („Gospa od andela“), devetnaesto prerađeno izdanje. Mostar, 1975.; b) List nauka karstjanskoga po ocu fra Luri iz Ljubuškoga. Mleci 1752. Stariji izvor poput ovoga neophodan je stoga što su vremenom u molitvenicima vršene jezične, stilske, pa i sadržajne intervencije, a turski je tekst, posve razumljivo, rađen na temelju onovremenih katekizama. Tekstovi iz drugog izvora prenošeni su u suvremenome pravopisu.

²⁵ = *şeriat* (?) „Božija zapovijed“.

²⁶ U katoličkome katekizmu spominju se dvije takve zapovijedi: 1) Čini drugome što je tebi drago da ti drugi učini!; 2) Ne čini drugome što ti nije drago da ti drugi čini!.

²⁷ U katoličkom katekizmu spominju se i kao „četiri grijeha koja vapiju osvetu pred Bogom“.

²⁸ U katoličkom katekizmu to su smrt, sud, pakao i raj.

²⁹ Dakako, ovdje ne mislim na posuđenice arapskog, perzijskog, grčkog, talijanskog i dr. porijekla u turskom, one su ionako sastavni dio leksika tog jezika.

može uzeti mnogo vremena čak i kad postoji prijevod teksta na neki evropski jezik i kad se zna šta te riječi zapravo znače. Evo nekolicine primjera (324a-324b, 323a, 325a):

Süval: *Ja katolik kilisenin başly bujurdukleri kaçdyr?* [A koje su glavne zapovijedi katoličke Crkve?]³⁰

Ėevab: *Bu beş: 1. Pazar g'ünü, ve kajri jortu badarak g'ör, ve işleme. 2. Böyük orucu, ve o bir oruc³¹, ve perhiz g'ünlerin³² tut, ġiüma g'ünü, ve ġuma ertesi, ja çarsamba g'ünü jahglü jeme. 3. Hiç deilise, jilda bir kerre chostovanank ol, ve paskaliada surputiun al.* (...) 1. Ascoltare la messa, e non lavorare le Domeniche, e le feste comandate. 2. Digiunare la quaresima, e gli altri giorni di digiuno, e non mangiar carne il venerdì, e il sabbato, o il mercoledì. 3. Confessatevi almeno una volta all'anno, e comunicatevi almeno a Pasqua. (...)

[Pet ih je: 1. Slušaj misu sve nedjelje i ostale svece zapovjedne i ne radi.³³ 2. Posti veliki post i drugi post i dane korizme, a petkom i subotom, ili srijedom, ne mrsi se. 3. Svake se godine najmanje jednom ispovijedi i o Uskrsu pričesti. (...)]

Ėevab: *Iman g'etiririm ruhul kudusa, surp katolik kiliseje, surplaryn aghortutiuna, g'ünahlerin afina³⁴, tenin dirildijine, ebedi ömrüje³⁵ amin.* [Vjerujem u Duha Svetoga, svetu Crkvu katoličku, općinstvo svetih, oproštenje grijeha, uskrsnuće tijela, život vječni. Amen.]

Ėevab: *G'ünahsiz olan ġan, o vakyd³⁶ doghru ġennete gider, ejer ettiji g'ünahlar için lazym abaşkarank çekmiş ise.* [Bezgrešna duša tad ide ravno u raj, ako se pokajala za počinjene grijeha.]

Traganje za etimološkim porijeklom potcrtanih riječi teško da bi se okončalo s (relativnim) uspjehom da autor rukopisa nije usputno spomenuo svoje tiskane prijevode na turski, talijanski, grčki (vjerojatno novogrčki) i armenski jezik.³⁷ Iz posljednjeg, armenskog, preuzete su sljedeće:

³⁰ Riječ je o tzv. „pet zapovijedi sv. matere Crkve“.

³¹ Tj. orucu.

³² Tj. günlerini.

³³ Ovo je doslovan prijevod s turskog. U starom molitveniku stoji: „Slušati misu sve nedilje, i ostale svece zapovidne.“

³⁴ Tj. affina.

³⁵ Tj. ömrüne.

³⁶ Tj. o vakit.

³⁷ Nažalost, u relativno brojnim bibliografijama franjevačkih svećenika nisam mogao pronaći ni jedno djelo objavljeno na armenskom jeziku. Ako je navod tačan, djelo je najvjerojatnije

*chostovanank*³⁸, *surp*, *surputiun* (*al-*), *surplaryn*³⁹, *abaškarank*⁴⁰, *antz*.⁴¹ Nažalost, velikim dijelom i zbog oskudnih izvora⁴², potraga za nekim od njih (*aghortuti*⁴³, *badarak*⁴⁴, *alesevie*.⁴⁵) nije uspješno privedena kraju. No taj zadatak svakako je i izvan djelokruga jednog turkologa.

Ad 4: U rukopisu br. 8 zabilježen je velik broj turskih poslovice iz Bosne i Hercegovine, koje sam publicirao kao vrijednu filološku građu. U jednom slučaju nisam bio suguran u ispravnost čitanja jedne riječi, inače napisane sitnim i lijepim, ali ne baš čitkim rukopisom. Ta je riječ na koncu obilježena upitnikom, a poslovice je objavljena s nepotpunim prijevodom: (318a) *Rahatini istejen adam isidir, g'örür, ve (vuz?, unlesbar) olur*. „Wer in Ruhe leben will, hört, schaut zu und (...)“.⁴⁶ Tokom kasnijeg rada na rukopisu registrirao sam još dva primjera u kojima se ponavlja ista riječ, odnosno glagol. Nije bilo dvojbe da njegova imenska dopuna glasi *suz*, a ne *vuz*, kako je prvotno bilo pročitano. Jedan od dvaju primjera u cijelosti je bio preveden

štampano u Veneciji ili Rimu. Zahvaljujem se prof. dr. Ranku Matasoviću (Filozofski fakultet u Zagrebu), koji mi je potvrdio armensko porijeklo nekih riječi.

³⁸ *chostovanank ol-* „confessate“ [ispovijediti se]. Riječ *chostovanank* najvjerojatnije je armenskog porijekla. U armenskom se pluralni oblici tvore pomoću sufiksa *-(n)k'*, npr. *anjn* [osoba], pl. *anjink'* [osobe], *aparank'* [palata, Pluraliatantum] itd. Primjeri preuzeti iz: Rüdiger Schmitt, *Grammatik des Klassisch-armenischen mit sprachvergleichenden Erläuterungen*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck 1981, str. 44, 89.

³⁹ *Surp* < arm. *surb* [svet, čist], vid. Georg Renatus Solta, *Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprache*. Wien 1960, str. 441; *surplaryn* (genit.): vjerojatno u turskom poimeničeni armenski pridjev *surb* : *surplar* [(svi) sveti]; *surputiun* /*surputiunu*/ *al-* „communicate“ [pričestiti se, primiti pričest]. Pretpostavljam da je i ova riječ u vezi sa *surp* < *surb*.

⁴⁰ *abaškarank ček-* [pokajati se]. Morfem *-(n)k'* upućuje na armensko porijeklo riječi, vid. *chostovanank*.

⁴¹ *antz*, *anz* < arm. *anjn* (izgovor *andzn*) [duša, lat. anima; biće, osoba]. Vid. Georg Renatus Solta, *Die Stellung des Armenischen...*, str. 122.

⁴² Istina, na raspolaganju sam imao neke studije o armenskim posudenicama u turskom jeziku. To su: R. Dankoff, *Armenian Loanwords in Turkish*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1995.; U. Bläsing, *Armenisches Lehnwort im Türkentürkischen am Beispiel von Hemşin*. Amsterdam - Atlanta, GA 1995.; Isti autor: *Armenisch-Türkisch. Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet*. Amsterdam - Atlanta, GA 1995. Naravno, u njima nema riječi iz naših tekstova. One pripadaju terminima iz domene kršćanskog katekizma i, kao takve, nikada nisu ni bile u leksiku turskoga jezika, odnosno njegovih dijalekata.

⁴³ *Aghortuti* (arm.?), samo u suntagmi *surplaryn aghortuti* „la communion de' santi“ [općinstvo svih svetih].

⁴⁴ *Badarak gör-* „ascoltare la messa“ [slušati misu]. Etimon mi je nepoznat. Moguće je da se i ovdje radi o armenskom pluralu, usporedi s *chostovanank*.

⁴⁵ „Sudnji dan“ (značenje iz konteksta). Etimon mi je nepoznat.

⁴⁶ Tj. „Ko želi svoj mir, taj sluša, gleda i (...), nečitko“. Vid. Ekrem Čaušević, "Weitere türkische Sprichwörter aus Bosnien". *Materialia Turcica*, Band 20. 1999. 73-96.

na talijanski jezik: (321b) *Kajbet*⁴⁷ *edenin, ve suz olup isidenin g'unahy birdir.* „Tanto è puoco chi fà, quanto chi ascolta la mormorazione, e tace.“ [Jednak je grijeh onoga koji ogovara i onoga koji šuti i sluša.] Iz prijevoda je razvidno da glagol *suz ol-* znači „šutjeti“.

Glagol *suz ~ süz ol-* i njegov faktitivni lik *suz ettir-* „ušutkati (koga), začepiti (komu) usta“ potvrđeni su kasnije u još nekim rukopisima. Evo nekolicine primjera iz rukopisa br. 14: (482b) *Ničiun suz olursin ben seni deg'enekile sojledürüm.* [Zašto šutiš, batinom ću te natjerati da progovoriš.]; (506b) *Biz söljeinğe siz suz olunuz. Siz söljeinğe biz süz (sic!) olalüm.* [Kad mi govorimo, vi ima da šutite. Kad vi govorite, mi ćemo šutjeti.]; (542b) *Bizde iki kuş var, biri ötünğe biri suz olur.* [Imamo dvije ptice, kad jedna pjeva, druga šuti.] U rukopisu br. 8 zabilježen je i primjer (315a) *Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim.* „Per chiudergli la bocca...“, s djelimičnim prijevodom na talijanski jezik [Da bi (mu) zatvorio usta...].

Etimološko porijeklo riječi *suz ~ süz* nije posve jasno. Njezino postojanje ne potvrđuju slični pisani izvori,⁴⁸ a nema je ni u rječnicima turskoga jezika (također ni u Tarama, odnosno Derleme Sözlüğü). Nadalje, nije registrirana ni u jednoj od objavljenih studija o balkanskim dijalektima turskog jezika, opremljenih relativno dobrim glosarima. Arapsko ili perzijsko porijeklo također nije moglo biti potvrđeno. Fonetski lik riječi upućuje na balkanskim dijalektima turskoga jezika dobro poznate promjene *ö > ü* u prvom slogu riječi i velarizaciju *ü > u*, odnosno na izvorni oblik *söz* „riječ; govor“. No glagol *söz et-* u turskome znači upravo suprotno („govoriti“, kao i *bahs+et-*). Riječ *suz* mogla bi se dovesti u vezu s glagolom *sus-* „šutjeti“, tim prije što je promjena *s > z* u finalnoj poziciji riječi registrirana u balkanskim dijalektima. Međutim, ta hipoteza ne nudi objašnjenje na koji je način nastala varijanta *süz*. Osim toga, čak i da je nastao po analogiji s glagolima tipa *ört+bas et-* (imperativ za 2. lice jd. + et-), medijalni lik glagola *suz ~ süz ol-* semantički je teško spojiv s faktitivnim *suz ettir-*. Dakle, jedino što se sa sigurnošću može kazati jest da je glagol produkt „jezične invencije“ nenativnih govornika turskog jezika.

Dakako, leksik, pa ni jezik na koji su prevedeni gore spomenuti katolički tekstovi⁴⁹, nije identičan s leksikom i turskim jezikom koji su osmanski

⁴⁷ = *gybet* „ogovaranje“.

⁴⁸ U reprezentativnim zbirka turskih poslovice pronašao sam i gore spomenutu, ali je u svakom primjeru namjesto riječi *suz* korištena riječ *dilsiz* „koji nema jezika, nijem“. Isti je slučaj i sa zbirkom turskih poslovice objavljenom u Beču 1865. godine. U vezi s tim i jedna zanimljivost. Jezik poslovice iz bečke zbirke otkriva njeno balkansko porijeklo (rahat istejen adam Baghyr kjör dilsyz olmalu). Unatoč tome, korištena je riječ *dilsyz*, a ne *suz* ! Vid. *Osmanische Sprichwörter (Proverbs Ottomans)*. Herausgegeben durch die K. k. orientalische Akademie in Wien. Vienne 1865., str. 83.

⁴⁹ O tim tekstovima, okolnostima u kojima su nastali i njihovim jezičnim osobitostima više se govori u radu s naslovom „*Massime spirituali*“ und „*Sopra la dottrina cristiana*“: *katholische*

podanici slavenske krvi koristili u različitim govornim situacijama.⁵⁰ U turskom idiomu bosanskoga puka zasigurno nije bilo tuđica iz armenskog, grčkog ili talijanskog jezika, ali je zato korišten znatno veći broj slavenskih riječi. Znamo da su neke postale i dijelom leksičkoga fonda turskog jezika. Nadalje, korišteni su također i mnogi dijalektalizmi, regionalizmi itd., među njima i riječi koje su spontano adaptirane da bi „zvučale turski“, a koje zasigurno ne pripadaju općeosmanskom leksiku. Moguće je da je i glagol *suz ol-* jedna od njih. Na kraju, evo još jedne zanimljivosti o bosanskom dijalektu turskog jezika: neki evropski putopisci iz 19. st. bilježe kako mali broj „bosanskih Turaka slavenske krvi“ govori turski jezik, te da se i pojedinci koji ga „tobože“ govore nerado upuštaju u „turkesanje“ s Osmanlijama.⁵¹ U to jedva možemo sumnjati. Teško je zamisliti da bi neki „esnaf“ (o ruralnome stanovništvu da i ne govorimo!) svojim simplificiranim, južnoslavenskim natruhama jako impregniranim zapadnorumelijskim dijalektom bez većih problema mogao komunicirati s izvornim govornikom iz Carigrada. „Bosanski“ primjer *Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim*, koji je i u naslovu ovoga rada, rječito govori u prilog tome.⁵²

„ONU SUZ ETTİRMEK İÇİN BİR ZANAAT VEREİM”
- NEKA ZAPAŽANJA O LEKSIKU LATINIČNIH TEKSTOVA NA
TURSKOM JEZIKU -

S a ž e t a k

Autor se u članku s naslovom „*Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim*.” - *Neka zapažanja o leksiku latiničnih tekstova na turskom jeziku* osvrće na leksik tzv. bosanskog turskog jezika, odnosno idioma koji je u vrijeme

Texte in türkischer Sprache aus Bosnien und Herzegowina (19. Jh.), koji će u septembru 2000. biti objavljen u časopisu *Materialia Turcica* (Göttingen).

⁵⁰ Suvišno je i napominjati da su školovani pojedinci izuzeti i da njihov turski nije ni temom ovoga rada.

⁵¹ O tome sam govorio na Znanstvenom skupu o fra Anđelu Zvizdoviću, održanom u Sarajevu (Franjevačka teologija) 1988. godine. Zbornik radova s tog skupa navodno će biti objavljen tokom ove godine.

⁵² Etimološko porijeklo riječi *zanaat* nije upitno, ali njeno izvedeno značenje očito nema veze s izvornim. Ako zanemarimo gramatičku pogrešku (gl. imenica na -mak namjesto gl. imenice na -ma+posvojni sufiks), primjer bi mogao značiti sljedeće: „Uputiću te u to kako ga ušutkati.“ Dakako, u ovome obliku rečenica je nerazumljiva nativnom govorniku turskog jezika.

Osmanlija korišten (i) na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Leksik tog idioma analiziran je na temelju latiničnih tekstova (rječnika i gramatika) na turskom jeziku iz 19. st., čiju su autori franjevački svećenici iz Bosne i Hercegovine. U tim tekstovima uočene su ove leksičke posebnosti: 1) često pomjeranje značenjskog polja općeosmanskih riječi [npr. riječ (*h*)*ayvan* koristi se i u značenju „konj“]; 2) „terminologiziranje“ turskih apelativa [npr. riječ *nur* u značenju „Božija zapovijed“]; 3) prekomjerno korištenje tuđica [vjerskih termina iz armenskog i grčkog jezika]; 4) uporaba riječi slavenskog porijekla, dijalektalizama, regionalizama i sl., odnosno riječi čije je etimološko porijeklo teško odrediti. Jedna od njih je i „bosanski“ glagol *suz ~ süz ol-* „šutjeti“, *suz ettir-* „začepiti komu usta“, koji nije zabilježen u rječnicima osmanskog/turskog jezika, odnosno meni dostupnim glosarima suvremenih zapadnorumelijskih dijalekata.

"ONU SUZ ETTİRMEK İÇİN BİR ZANAAT VEREİM"
(SOME OBSERVATIONS ON THE LEXIS OF THE TEXTS
IN THE TURKISH LANGUAGE WRITTEN IN LATIN SCRIPT)

S u m m a r y

In the article entitled "*Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim*" – *Some Observations on the Lexis of the Texts in the Turkish Language Written in Latin Script*, the author observes the lexis of the so-called Bosnian Turkish language, i.e. of the idiom used in the Ottoman period (i) in the territory of the present day Bosnia and Herzegovina. The lexis of the idiom has been analysed on the basis of the texts written in Latin script (dictionaries and grammar books) in Turkish from the 19th century, whose authors were the Franciscan priests of Bosnia and Herzegovina. In these texts the following lexical features have been noted: 1) frequent shift of semantic field of general-Ottoman words [e.g. the word (*h*)*ayvan* is used to mean "horse"]; 2) "termining" the Turkish appellatives [e.g. the word *nur* meaning "God's order"]; 3) overuse of foreign words [religious terms from Armenian and Greek]; 4) the use of words of Slavic origin, dialect words, regional words, etc., i.e. of the words whose etymology is difficult to determine. One of them is the "Bosnian" verb *suz ~ süz ol-* "keep silent", *suz ettir-* "shut somebody up", which is not recorded in dictionaries of the Ottoman/Turkish language, i.e. in glossaries of modern west-Rumelian dialects available to me.